

Dr. Elvira SULTREKOVA TL2073 Hakas Türkçesi Okuma-Anlama I
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2019

Хакасия ағын суғларға паза көллерге пай. Суғлар тасхылларда пасталчалар. Оларның көбізі тағлығ чирлерче ахчалар, аннаңар оларның ағыны уғаа табырах, хайалығ чирлерде, тізең, хазыр. Чарлары улуғ ниместер, че оларның хазында суғ тирең поладыр. Чабыс чирлерде суғлар тағлығ чирлердегі осхас көп ниместер. Чазы чирлерге сыхса, суғларның ағыны амырап парча, хай пірее чирлерде пасха-пасха азырыхтар полғлап парчалар, оларның аразында олтырыхтар төріп парған полчалар. Наңмыр паза хар чаған синіне көре, суғлар тирең алай тайыс пол парчалар.

Иң улуғ ағын суғ - Ким. Ол Сибирьнің ин улуғ ағын суу полча. Амғы туста Ким суғның пір чардығы кізі күзінең иділген талайға айлан парған. Ол талай Хакасиянаң Хызылчар крайының аразында. Аны Хызылчар талайы тіп адап салғаннар.

Ікінчі улуғ ағын суғ - Ағбан. Кидеркі Соян тағларында Улуғ Ағбаннаң кічіг Ағбан пірігіп, пір улуғ ағын суғ пол парчалар. Ол суғ Ағбан тіп адалча. Хакасияның үстүнзархы суғлары Ағбанға кире ахчалар. Ағбан, тізең, позы даа Кимнің сол азырығы полча.

Томь паза Ах үүснең Хара үүс ортымах суғларға саналчалар. Олар піріккен чирде наа ағын суғ чайал парған. Ол Чулым тіп адалча. Хакасияның алтынзархы саринда ахчатхан суғлар Обь суғның чарларынзар кірчелер.

Хакасияда көллер илееде көп. Олар чабыс таа чирлерде, пөзік тее тасхылларда учурапчалар. Тасхыллардағы көллер уғаа сіліглер. Ол көллернің хай піреезінде палыхтар даа пар.

Чазы паза ағас арали чазы чирлердегі көллер тустығлар, аннаңар олар кізі имнирге чарастар. Пу саринаң Сыро, Улуғ көл паза Хан көл Хакасияда ла нимес, че Россияның аймах-пасха даа чирлерінде сабланчалар. Сыро көлнің хазында пүт парған курортсар чон, Россияның аймах-пасха пулуңнарынаң киліп, имненчелер. Чайғызын Улуғ көлнең Хан көлнің хазында көп кізі тынанадыр. Хан көлнің суун, тізең, чон ізерге хынадыр. Ол кізілернің хазиина уғаа тузалығ суғ тіп саналча.

Тус чох таа көллер Хакасияда илееде пар. Оларда палыхтирға чарир. Кізілер дее ол көллерде өнетін палыхтар өскірчелер. Оларның аразында мындағ палыхтарны адирға чарир: тіктірбе, пелядь, горбуша, форель.

Сыро, Ит көл, Улуғ көл, Хызыл көл паза Хан көл Хакасияның улуғ көллеріне саналчалар.

Постарының пүткеніне көре, көллер ікі пасха ондайлығ полчалар. Чир-чайаанда, олаңай пос ондайынча чайалғаннары пар, ідөк - кізі күзінең иділген көллер. Кізі күзінең иділген көллер 1960-1970 чылларда чайалғаннар. Хойбал чазыларына суғ чайар үчүн, кооптар хазылғаннар. Кооптар хазылған чирлерде амды Бугаево, Чалпан, Хара, Харағай, Турна тіп адалчатхан көллер чайал парғаннар.

Пу сөстөрні үгрөн салыңар:

чар - sahil;

ағын - akim;

олтырых - ada;

азырых - приток;

тайыс - siğ;

малай - deniz, okyanus;

ортымах - orta;

Томь, Ах үүс, Хара үүс, Обь - nehirler;

Ит көл, Улуғ көл, Бугаево, Чалпан, Хара, Харагай, Турна - göller.

хазыр (суғ) - fırtınalı (nehir);

амырап парча - yatışıyor;

айлан парған - dönüşmüş;

сабланарға - ünlü olmak;

чайал - oluşmak;

Идер тоғыстар

1. Текстті түрк тіліне тілбестеңер.

2. Текстті адап салыңар.

3. Сурығларға нандырыңар:

1. Хакасияда көллер көп пе?
2. Ағын суғлардаңар нима чоохталча?
3. Иң улуғ ағын суғларның аттары хайдағдыр?
4. Хакасияның улуғ көллерінің аттары хайдағдыр?
5. Көллер пүдізі хоостыра хайдағ полчалар?

4. Пос чирлерге киректелчеткен хозымнар кире пас салыңар. Хайдаг хозымнар иртіріл парған, үстүнде таныхтаңар.

1. Олар___ көбізі тағлығ чирлерче ахча___, аннаңар олар___ ағын___ уғаа табырах, хайалығ чирлер___, тізең, хазыр.
2. Хакасия___ үстүнзархы суғлар___ Ағбан___ кире ахча___.
3. Томь паза Ах үүс___ Хара үүс ортымах суғлар___ саналча___.
4. Чайғызын Улуғ көл___ Хан көл___ хазында көп кізі тынанадыр.
5. Кізі___ дее ол көллер___ өнетін палыхтар өскір___ лер.
6. Чир-чайаан___, олаңай пос оңдайынча чайалғаннары пар, ідөк - кізі күзі___ иділген көл___.

5. Текстке сурығлар пүдіріңер.

Ибдегі тоғыс:

1. Пирілген темалардаң пірсін таллап, көрбин чоохтирға тимнен салыңар.

1. Хакасия ағын суғларға пай.
2. Хакасияда көллер илееде көп.

2. Турциядагы пір көлдеңер презентация тимнен салыңар.

Тузаланчаң литература

1. Кыржинакова (Султрекова) Э.В., Султрекова З.И. Электронное пособие (на хакасском языке) «Хакасский язык для начинающих изучать родной язык». – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2012.
2. Ekrem Arıkoğlu. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.
3. Султреков С.Н. Край наш хакасский. Учебное пособие для учащихся начальных классов по природоведению (на хакас. Языке).- Абакан: Хакасское кн. Изд-во, 2001. - 128 с.
4. Абумова О.Д., Боргоякова Т.Н., Чанков Д.И. Хакас тілі (хыгырчаң книга). - Аҕбан: Хакас книга издательство, 2005. - 116 с.
5. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстiк. - Новосибирск: Наука, 2006. - 1114 с.